

ВОЄННА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВОЄННОЇ НАУКИ У ПЕРІОД 1991–2004 рр.

Проведено історіографічне дослідження становлення й розвитку поглядів на Воєнну організацію України у період 1991–2004 рр.

Ключові слова: військове формування, воєнна організація, воєнна безпека, оборона, цивільний контроль.

Постановка проблеми та її актуальність. Практично всі публікації з питань воєнної безпеки України супроводжуються аналізом стану наукової розробки відповідних проблем. Однак, на думку автора, історіографії процесу становлення й розвитку поглядів на Воєнну організацію України у прямій постановці цього питання досі не приділялося належної уваги.

Метою статті є проведення історіографічного огляду теоретичних напрацювань воєнної науки і практичних рішень органів державної влади в інтересах створення й удосконалення Воєнної організації України як ключового елемента системи підтримання воєнної безпеки нашої держави. Розглядається період 1991–2004 рр., коли було закладено фундамент Воєнної організації України, в основному сформовано теоретичні засади та нормативно-правова база її функціонування.

Поняття Воєнної організації держави (далі – ВОД) не було новим для новонародженої української воєнної і політичної науки (аналіз виникнення та розвитку цього поняття в Україні у соціально-філософському аспекті проведений В.С. Чорним [1, 32–90], який вживає визначення “військова організація держави”). Певну увагу питанням ВОД приділяла й радянська воєнна наука. Серед робіт радянської доби найбільш цікавою, на нашу думку, є стаття В.І. Мілованова “К вопросу о военной организации Советского государства: проблемы, суждения” [2].

Кузьмук Олександр Іванович, генерал армії України, кандидат військових наук, народний депутат України, м. Київ.

© Кузьмук О.І., 2012

В.І. Мілованов відмічає, що попри досить широке вживання поняття “воєнна організація” в радянській науковій, навчальній і популярній літературі, однозначного його тлумачення не існує. Найчастіше його ототожнюють зі збройними силами, в інших випадках – зі збройною організацією (вооруженной организацией – рос.) держави, тобто сукупністю збройних сил та інших військових формувань (внутрішніх і прикордонних військ, військ цивільної оборони і державної безпеки, міліції, партизанських сил та народного ополчення у період війни), придатних до ведення збройної боротьби. Нарешті, існує ще більш широке розуміння воєнної організації держави як сукупності власне збройної організації та воєнно-політичних, воєнно-економічних, воєнно-наукових та інших органів, організацій і установ, об’єднаних спільною діяльністю у воєнній сфері, функціональними стосунками і загальною структурою. Саме таке розуміння, на думку В.І. Мілованова, найбільшою мірою відповідає сучасному розвитку воєнної теорії і практики, оскільки воно найбільш повно і об’єктивно віддзеркалює воєнну діяльність держави і суспільства, реальне існування і функціонування збройних сил, збройної організації і ВОД в цілому як окремого, особливого і загального [2, 18–19].

Методологічною основою для такого розуміння ВОД слугує підхід до війни як складного і багатопланового соціально-політичного явища, зміст якого включає, окрім збройної боротьби, також інші види протидії – економічне, науково-технічне, ідеологічне, дипломатичне та ін. ***Ні збройні сили, ні збройна організація держави самостійно вести війну не здатні*** [2, 20].

Спираючись на такий підхід, В. Мілованов робить висновок, що воєнна організація – це “системне соціально-політичне утворення, яке складається з окремих інститутів суспільства, установ і організацій держави, об’єднаних єдиною метою” [2, 20]. Залишаючи поза увагою розпливчастість такого визначення, слід, на нашу думку, визнати, що саме широкий підхід до розуміння воєнної організації держави є методологічно вірним і підтвердженим теорією і практикою військового будівництва.

Структуру ВОД, за В.І. Міловановим, складають три основні елементи.

По-перше, це збройна організація держави, ядром якої є збройні сили.

По-друге, це система забезпечення життєдіяльності і ефективного функціонування збройної організації. Провідною ланкою цієї системи є оборонно-промисловий комплекс (далі – ОПК) держави.

По-третє, ланки державних і політичних органів, установ, організацій, які призначені для формування і реалізації воєнної політики, вирішення питань військового будівництва, національної і міжнародної безпеки, ідеологічної роботи, підготовки населення до оборони тощо. Це, насамперед, органи та установи державної влади і державного управління, які безпосередньо займаються питаннями оборони. Але до цього переліку В.І. Мілованов додає також “міністерства, відомства, органи державної влади і управління союзних і автономних республік, місцеві органи влади, безпосередньо підприємства, установи і організації, трудові колективи” [2, 23].

Підбиваючи підсумки аналізу поглядів В.І. Мілованова, можна зробити такі висновки.

По-перше, звужене розуміння ВОД, фактичне ототожнення її зі збройними силами та іншими військовими формуваннями є помилкою, яка заводить розвиток теорії ВОД у глухий кут.

По-друге, відокремлення ВОД від системи забезпечення її життєдіяльності є не виправданим з методологічної точки зору, оскільки без такої системи функціонування ВОД неможливе. З іншого боку, існує проблема правильного визначення цієї системи та її складу, оскільки є загроза підпорядкування економічного і наукового комплексу держави інтересам воєнної організації, як це було у колишньому СРСР. В умовах самодостатності оборонно-промислового комплексу Радянського Союзу, коли розроблення і виробництво всіх без виключення видів і зразків озброєння і військової техніки (далі – ОВТ) здійснювалися власними силами, а державна власність на засоби виробництва була абсолютизована, постановка питання про належність ОПК до ВОД була раціональною. В умовах ринкової економіки, а також за необхідності широкої кооперації вітчизняного ОПК з ОПК інших країн це значною мірою втрачає сенс.

По-третє, складною методологічною проблемою є визначення тої частки загальної системи державного управління, яку можна було б вважати системою управління ВОД.

По-четверте, ВОД перебуває у стані постійного діалектичного розвитку у відповідності зі змінами зовнішньої і внутрішньої обстановки. Визначення раціональних шляхів цього розвитку потребує чіткого розуміння призначення і функцій всіх елементів ВОД, а також неухильного дотримання вимог демократичного контролю з боку суспільства.

У контексті дослідження питань національної і воєнної безпеки України Збройні Сили, інші військові формування та правоохоронні органи у початковий період незалежності розглядалися переважно як самостійні силові структури, створення й розвиток яких підпорядковувалися їхнім функціям і завданням, а взаємодії між ними не приділялося належної уваги. Одним з перших, хто звернув увагу на необхідність розгляду цих структур з системної точки зору, був Е.М. Лисицин [3].

У Концепції оборони та будівництва Збройних Сил України [4], в законах України “Про оборону України” [5] та “Про Збройні Сили України” [6] (у редакції від 06.12.1991), у першій Воєнній доктрині України [7] поняття “воєнна організація держави” не вживалося.

Але на вищих рівнях української влади визрівало розуміння того, що силові структури держави потребують всебічного контролю та аналізу їхньої діяльності з метою вироблення зважених рішень у сфері національної безпеки та оборони держави. 27 лютого 1995 р. Президент України видав Указ “Про утворення Генеральної військової інспекції при Президентові України” [8], в якому були встановлені завдання зазначеної інспекції стосовно всіх військових формувань держави. І хоча зміст цього Указу був на той час закритий позначкою “Опублікуванню не підлягає”, для наукової спільноти сам факт утворення Генеральної військової інспекції при Президентові України (далі – ГВІ) не залишився непоміченим. Це був сигнал про необхідність збільшення уваги до процесів формування і становлення ВОД.

У цьому контексті заслуговує на увагу підготовлена Національним інститутом стратегічних досліджень наукова доповідь “Національна безпека України, 1994–1996 рр.” [9],

у якій поряд із загальною оцінкою рівня національної безпеки України зроблено критичний аналіз стану справ у сфері воєнної безпеки, стану і перспектив розвитку оборонного промислового комплексу.

Значну активізацію досліджень і публікацій з питань ВОД викликало затвердження Верховною Радою України 16 січня 1997 р. Концепції (основ державної політики) національної безпеки України [10], якою вперше на законодавчому рівні було визначено склад та призначення Воєнної організації України. До питань побудови і функціонування ВОД та її окремих складових у період з 1997 по 2004 роки зверталися О.С. Бодрук [11, 12], В.В. Говоруха, Ю.П. Бабков, О.М. Попригін [13], В.П. Горбулін [14], О.Т. Кіхтенко [15], В.С. Корендович [16], П.П. Круть [17, 18], М.М. Литвин [19], М.І. Мальков [20], Г.Б. Марченко [21], С.М. Нечхаєв, І.С. Руснак [22, 23], В.Ф. Смолянюк [24], В.Т. Собков [25], М.П. Требін [26], М.Ф. Хантіль [27], В.О. Шамрай [28], П.А. Шишолін, М.М. Михеєнко [29], В.П. Шкідченко [30–32], О.М. Шмаков, І.Ф. Ролін [33] та ін.

П.П. Круть намагався “з позицій комплексного, багаторівневого соціального аналізу.... отримати наукові знання про потрібну структуру комплексу законних озброєних формувань національної армії” [18, 9]. Це наводить на думку про підміну терміна “воєнна організація держави” терміном “національна армія”. За результатами проведеного дослідження П.П. Круть робить, зокрема, висновок про те, що Україні потрібні “збройні сили гуманістичного типу з нерепресивними засобами спілкування – важливий елемент майбутнього громадянського суспільства; технічно забезпечений, здатний до швидкої рефлексії нових проблем соціальний інститут негайного впливу на загрозливі ситуації (з гнучкими структурами, постійно готовими до оперативних удосконалень)” [18, 12]. Не опонуючи автору в такому соціально-філософському пошуку, зазначимо, що громадянське суспільство України, на нашу думку, більше зацікавлене в отриманні відповідей на сьогоднішні питання: як зробити воєнну організацію менш обтяжливою для державного бюджету та водночас здатною до безумовного вирішення завдань безпеки та оборони держави.

С.М. Нечхаєв й І.С. Руснак розглянули проблеми стратегічного керівництва воєнною організацією держави. За

результатами аналізу історичного розвитку системи стратегічного керівництва військами автори констатують низку основних тенденцій, у тому числі:

поступову централізацію та зміцнення зв'язку політичного і стратегічного керівництва;

зростання ролі генеральних штабів у керівництві збройними силами;

наближення стратегічної інстанції до діючої армії через впровадження інституту представників органів стратегічного керівництва для координації дій армій та фронтів;

зрошування систем військового та державного зв'язку.

Як на позитивний приклад використання історичного досвіду автори вказали на розглянуту Радою національної безпеки і оборони (далі – РНБО) України у 1997 р. ініціативу щодо створення вищого колегіального органу стратегічного керівництва – Ставки Верховного Головнокомандувача (далі – Ставка ВГК), а також покладання ролі основного робочого органу Ставки ВГК в умовах воєнного стану на Генеральний штаб Збройних Сил України (далі – Генеральний штаб) [22].

У статті “Органи вищого управління держави” С.М. Нечхаєв [23] знову повернувся до питання органів вищого військового керівництва держави, відмітивши, що на той час в Україні відсутні нормативно-правові основи діяльності надзвичайних органів воєнно-стратегічного керівництва та управління Воєнною організацією держави в умовах воєнного стану.

З метою однозначного тлумачення термінології з питань керівництва Збройними Силами України (далі – Збройні Сили) С.М. Нечхаєв запропонував визначення понять “загальне керівництво”, “безпосереднє керівництво”, “оперативне управління” збройними силами. При цьому функцію прийняття рішення про використання Збройних Сил, яка відповідно до п. 19 статті 106 Конституції України є прерогативою Президента України, С.М. Нечхаєв відносить до сфери оперативного управління. На його думку, приймати такі рішення одноосібно і керувати збройною боротьбою, не маючи вищого колегіального органу управління Збройними Силами, неможливо. Тому головним висновком статті є необхідність створення для таких цілей надзвичайного органу – Ставки ВГК [23, 27].

В.Т. Собков проаналізував роль і місце Генеральної військової інспекції при Президентові України у структурі Воєнної організації України [25]. Детально розглянувши функції і завдання ГВІ, а також порядок інспектування, В.Т. Собков систематизував основні результати роботи інспекції за минулий період і охарактеризував плани на майбутнє. Значну увагу у статті приділено організації інформаційно-аналітичного забезпечення роботи Президента України – Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, а також розподілу функцій і повноважень між ГВІ та відомчими інспекціями Міністерства оборони України та інших військових формувань.

Грунтовне дослідження з питань державного управління військовими формуваннями Воєнної організації України провів В.О. Шамрай [28]. Виходячи з того, що в нових умовах існування України сутністю безпеки більшою мірою став захист людини й суспільства, а не держави та її інститутів, автор розглядає питання управління військовими формуваннями Воєнної організації України переважно під кутом зору захисту прав людини, громадянина.

Вказавши на те, що досі не розроблено цілісної теорії забезпечення безпеки в різних сферах життєдіяльності України, В.О. Шамрай небезпідставно стверджує про відсутність єдності у визначенні понять безпеки, її видів, критеріїв, характеристик можливих загроз, принципів побудови ефективного механізму підтримання безпеки, а також дієвих механізмів щодо організації управління військовими формуваннями Воєнної організації України [28, 1]. При цьому автор робить сумнівний висновок про те, що ВОД як суб'єкт системи забезпечення національної безпеки має брати участь у здійсненні таких функцій, як нагляд за дотриманням Конституції та законів України у сфері національної безпеки, правосуддя у справах щодо злочинів, які посягають на безпеку людини, суспільства та держави. Водночас підхід автора до складу ВОД нічим не відрізняється від прийнятого в Концепції (основах державної політики) національної безпеки України [10], а саме обмежується переліком військових формувань [28, 14]. Слід також відмітити, що автор припускає різні визначення поняття “національна безпека” (на стор. 1 автореферату це “система”, на стор. 7 автореферату це “стан”). Не зовсім коректними вигля-

дають такі терміни, як “управління національною безпекою” (стор. 2), “військова доктрина армії” (стор. 7), неясно, в чому полягає різниця між “особистою безпекою” і “безпекою особи”.

В.О. Шамрай сформулював основні принципи та етапи реформування Военної організації України, серед яких варто виділити такі:

уточнення Военної доктрини України;

створення єдиної системи державного керівництва Военною організацією України;

уточнення ролі й функцій військових формувань, приведення їх статусу, складу й структури у відповідність із державним призначенням;

удосконалення законодавства, яке регулює сферу оборонної безпеки – складової національної безпеки держави [28, 16].

На думку В.О. Шамрая, в Україні відсутнє єдине визначення поняття “Збройні Сили України”. Посилаючись на п. 17 статті 106 Конституції України, в якому проголошено, що Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, автор вважає серйозним недоліком те, що Конституцією України не визначені повноваження Президента України щодо інших військових формувань. На нашу думку, тут дійсно існує певна правова колізія, у той же час не можна підтримати пропозицію В.О. Шамрая про визнання наявності збройних сил у всіх військових формуваннях (“Збройні сили Міністерства оборони України”, “Збройні сили Національної гвардії України”, і т. п., а в цілому – “Збройні сили військових формувань Военної організації України”) [28, 18]. З іншого боку, у певному розумінні слушною є позиція В.О. Шамрая щодо доцільності утворення об'єднаного Комітету начальників штабів, через який Президент України здійснював би керівництво військовими формуваннями Военної організації України [28, 19].

Не можна не погодитись також з думкою В.О. Шамрая про те, що під час створення правової бази формування та функціонування системи забезпечення національної безпеки України потрібно дотримуватися певної пріоритетності (на нашу думку, ще й логічної послідовності). Порухення цих принципів призводить до розрізнених і дублюючих дій усього державного механізму, вимагає додаткових коштів, поглиблює кризові явища [28, 20].

Г.Б. Марченко проаналізував особливості функціонування та розвитку Національної гвардії України як складової ВОД [21]. Посилаючись на аналітичні матеріали Національного інституту стратегічних досліджень, а також на результати системного аналізу обстановки, що склалася останніми роками в Україні та за її межами, автор робить обґрунтований висновок про те, що нині найбільшу небезпеку для розвитку держави становлять внутрішні загрози. Звертаючись до питання Воєнної організації України, Г.Б. Марченко характеризує її склад як просту сукупність військових формувань, а серед її функцій наводить, зокрема, боротьбу з організованою злочинністю, забезпечення захисту населення в разі катастроф, стихійних лих, небезпечних соціальних конфліктів, епідемій тощо [21, 17–18]. На нашу думку, це звужений підхід до складу ВОД і неправомірно розширений щодо її функцій.

З іншого боку, Г.Б. Марченко справедливо зазначає, що функції силових структур України розподілені нерационально: деякі з них дублюються (наприклад, Збройними Силами, Національною гвардією та Прикордонними військами або Службою безпеки, Національною гвардією та Міністерством внутрішніх справ), у той час як окремі важливі функції не покладаються на жодну з силових структур [21, 18].

Автор на конкретних прикладах ілюструє практичну діяльність Національної гвардії України і робить висновок, що формулювання завдань, покладених на Національну гвардію чинним законодавством [34], мають занадто розпливчастий характер, а деякі загрози національним інтересам взагалі не враховані [21, 20]. У статті обґрунтовано пропозиції щодо уточнення переліку завдань Національної гвардії України у складі ВОД, у тому числі щодо участі в заходах миротворчої діяльності і в боротьбі з тероризмом.

М.П. Требін одним з перших в Україні виклав у своїй праці [26] систематизовані погляди на цивільний контроль над Збройними Силами як необхідний атрибут демократичної держави. На основі аналізу досвіду інших держав автор робить висновок про те, що невизначеність статусу армії в суспільстві, слабкість законодавчої бази функціонування і розвитку Збройних Сил, соціальна і правова незахищеність військовослужбовців і членів їх сімей роблять

військовослужбовців заручниками обставин і ослаблюють обороноздатність держави. І навпаки, ефективне функціонування механізму відповідальності політиків за наслідки військової реформи і застосування сили сприяло б уникненню спроб перекладання відповідальності за політичні помилки на армію. Крім того, подібний механізм утримує політиків від прийняття необдуманих рішень, пов'язаних з використанням Збройних Сил [26, 23]. Очевидно, що ці висновки є справедливими й стосовно інших, крім Збройних Сил, військових формувань ВОД.

В.Ф. Смолянук дослідив процес формування та розвитку в сучасній Україні національного варіанта військової могутності в умовах глобалізації геополітичних процесів та всебічного реформування суспільства перехідного (постсоціалістичного) типу [24]. Як окреме дослідницьке завдання В.Ф. Смолянук розглядає “визначення сукупності державних механізмів, орієнтованих на формування і розвиток військової могутності Української держави, дослідження ефективності їх діяльності по забезпеченню національної обороноздатності” [24, 6]. Користуючись переважно терміном “військова могутність держави”, автор фактично сформулював з політологічних позицій необхідні умови для створення дієвої Военної організації України, яка б відповідала зовнішнім і внутрішнім умовам існування й розвитку нашої держави. Результати проведеного в [24] дослідження дають змогу скласти системне уявлення щодо проблематики військової могутності держави, місця і ролі Збройних Сил, інших силових структур у загальному процесі її формування та розвитку.

О.С. Бодрук у рамках глибокого і багатоаспектного дослідження структур военної безпеки в національному і міжнародному вимірах [11, 12] проаналізував підсумки розбудови Военної організації України та дійшов висновку, що перший етап реформування Збройних Сил (1992–1997 рр.) не досяг поставленої мети з точки зору створення сучасних Збройних Сил, які мають достатнє фінансування, сучасне озброєння та відповідну структуру [11, 296]. Крім того, военна реформа не передбачає створення механізму співпраці на законодавчому, функціональному та організаційному рівнях всіх силових структур (Збройних Сил, Прикордонних військ, внутрішніх військ та інших військових формувань МВС,

Залізничних військ, військ Служби безпеки, військ урядового зв'язку, військ Цивільної оборони МНС, а також інших частин і підрозділів) у кризових ситуаціях. Керівники силових відомств не мають чіткого уявлення про організацію, методи використання, озброєння тимчасових збройних формувань різних силових структур для виконання зовнішніх та внутрішніх функцій в умовах посилення загрози тероризму. Відсутня система фахової підготовки підрозділів силових структур для дій у специфічних умовах внутрішніх кризових ситуацій. Як наслідок, Воєнна організація України, на думку О.С. Бодрука, не відповідає новій системі загроз ХХІ століття. У той же час існуюче положення прямо веде до нераціонального використання людських, матеріальних ресурсів і грошових асигнувань, що виділяються на оборону і безпеку [12, 16].

Значний інтерес становить погляд на Воєнну організацію України, опублікований В.П. Шкідченком [30]. На його думку, у діючій на той час Концепції (основах державної політики) національної безпеки України [10] не розкрито конкретні механізми забезпечення національної безпеки. Зокрема, в ній не визначено систему державно-політичного керівництва обороною держави. Так, наведений в Концепції термін “воєнна організація держави” [10, розділ V, п. 4, останній абзац] вжито у контексті переліку військових формувань, які до цієї організації включено. Оскільки тлумачення поняття “організація” передбачає наявність такого елемента, який об'єднує ці формування, спрямовує та забезпечує їх підготовку і діяльність за різних умов – від мирного до воєнного часу, В.П. Шкідченко запропонував таке визначення терміна “воєнна організація держави”: це *“охоплена єдиним керівництвом сукупність державних військових формувань, воєнно-промислових, воєнно-наукових, військово-навчальних та забезпечувальних структур, органів управління ними, яка створює належні умови для збройного захисту національних інтересів держави від зовнішніх та внутрішніх воєнних загроз”* [30, 4]. Таке визначення стало одним з перших кроків української воєнної науки до сучасного розуміння ВОД.

В.В. Говоруха, Ю.П. Бабков, О.М. Попригін розглянули питання про функції ВОД [13]. Виходячи з класифікації

загроз національним інтересам держави автори статті дотримуються загально визнаного поділу функцій ВОД на зовнішні і внутрішні. Але стосовно найважливішої із зовнішніх функцій – оборони держави – не можна погодитись з їхнім визначенням: “обороною держави слід вважати вид організованого застосування Збройних Сил, інших військових формувань для зриву або відбиття агресії, а також для локалізації та припинення міжнародних збройних конфліктів на її території” [13, 16].

Полемізуючи із В.П. Шкідченком, який запропонував у [30] свій варіант визначення поняття “воєнна організація держави”, В.В. Говоруха, Ю.П. Бабков, О.М. Попригін зазначили, що, на їх думку, у складі ВОД доцільно розглядати не лише військові формування, а й правоохоронні органи з поширенням функцій ВОД на забезпечення захисту інтересів держави, суспільства та людини від протиправних і злочинних посягань [13, 17].

Автори звернулися також до складного питання про зміст внутрішніх функцій ВОД і надали їм своє визначення. На той час ще не були прийняті деякі важливі державні документи, які прояснили б зазначені питання (закони України “Про основи національної безпеки України” [35], “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” [36] та ін.), тому міркування і пропозиції, наведені в [13], мали очевидну наукову цінність для дискусії з цих питань. Можна стверджувати, що вони віддзеркалювали помітний зсув спектра загроз національній безпеці України у внутрішню сферу та об’єктивну необхідність появи в подальшому у науковій проблематиці поняття “сектор безпеки і оборони”.

В.П. Горбулін у статті “Реформа воєнної організації держави. Концептуальні підходи” [14] виклав свої погляди на політичну обстановку у світі та нові акценти воєнних загроз, на світові тенденції зміни підходів до методів та засобів ведення війн майбутнього і до планування бойових дій, на воєнно-економічні та військово-технічні проблеми оборони. Автор дійшов висновку про необхідність опрацювання вченими разом з політиками, політологами, військовими аналітиками всіх взаємопов’язаних проблем, які мають вплив на забезпечення національної безпеки та оборони.

На думку В.П. Горбуліна, необхідно насамперед всебічно розглянути можливості використання асиметричних відповідей на загрози або на застосування проти України військової сили, у тому числі з боку держав, щодо яких Україна об'єктивно неспроможна досягти паритету у сфері озброєнь. Потребують врахування такі концептуальні та методологічні особливості розробки нових підходів до забезпечення національної безпеки та оборони:

широке залучення фундаментальної науки до визначення та обґрунтування оптимальних показників ВОД;

переорієнтація на найновіші засоби забезпечення обороноздатності;

впровадження нетрадиційної зброї, заснованої на інформаційних технологіях та нових принципах (у т.ч. – “несмертельної зброї”);

пріоритетний розвиток засобів інформатизації бойових дій (розвідки, передачі й обробки інформації тощо), у тому числі шляхом використання цивільних супутників та наземної інфраструктури;

широке використання для цілей національної безпеки і оборони досягнень, технологій, інфраструктури та різноманітних можливостей як національного, так і міжнародного цивільного (приватного) сектора, у тому числі інтернет-технологій та телекомунікаційних мереж;

фінансування у першу чергу таких технологій оборонно-промислового комплексу, які у перспективі дадуть змогу зробити прориви у створенні новітніх озброєнь.

В.П. Горбулін вважає, що чисельність, структура та оснащеність Збройних Сил мають бути збалансовані з іншими складовими національної безпеки, з одночасним скороченням частки військової компоненти. Цей шлях передбачає також залучення цивільного сектора до виконання завдань ВОД, не пов'язаних безпосередньо із застосуванням зброї (інформаційне та комунальне забезпечення, переміщення військових вантажів тощо). Значну увагу приділено у статті визначенню орієнтирів розвитку ОПК та військово-технічного співробітництва.

Стосовно впровадження демократичного цивільного контролю над військовою сферою В.П. Горбулін підкреслює, що це дасть змогу уникнути відомчих перекосів і стане запорукою спільної відповідальності за впровадження прийнятих рішень. При цьому термін “контроль” означає

не лише право доступу до інформації, а й відповідальність за чітке визначення функцій і завдань силових структур, забезпечення їх належними ресурсами та нормативно-правовою базою, соціальним захистом тощо.

Слід зазначити, що тема демократичного цивільного контролю над воєнною сферою поступово набувала все більшого значення в українській науці. Цьому сприяло, зокрема, прийняття у 2001 р. Модельного закону СНД “Про парламентський контроль над воєнною організацією держави” [37], в якому країнам-учасникам СНД надано рекомендації щодо форм реалізації повноважень і функцій парламенту в сфері демократичного цивільного контролю над ВОД. У контексті нашого дослідження значний інтерес становить запропоноване Модельним законом тлумачення визначення і складу ВОД (у перекладі з російської): “воєнна організація держави – сукупність органів і структур виконавчої влади, створених і діючих відповідно до конституції і законів держави; призначених для забезпечення безпеки особи, суспільства і держави; наділених правом застосування силових засобів і засобів збройної боротьби та/або здійснення спеціальних операцій у рамках і випадках, встановлених законом. Склад і структура ВОД визначаються в законодавчому порядку і приводяться у відповідність до міжнародних зобов’язань держави”.

З урахуванням особливостей державного устрою окремих країн-учасниць СНД до складу ВОД можуть включатися:

а) збройні сили, війська, інші воєнізовані формування й органи, призначені для відсічі зовнішній агресії та протидії іншим загрозам, пов’язаним із застосуванням ззовні воєнної сили проти держави або з виконанням державою її міжнародних зобов’язань;

б) внутрішні війська, інші воєнізовані формування та органи, призначені для захисту конституційного ладу, припинення безладдя, забезпечення охорони громадського порядку і безпеки всередині держави, боротьби з тероризмом, охорони державної таємниці;

в) прикордонні війська;

г) органи і воєнізовані формування, призначені для боротьби зі злочинністю;

д) органи державної розвідки і контррозвідки;

е) органи і воєнізовані формування, призначені для забезпечення урядового зв’язку;

ж) органи і війська цивільної оборони, воєнно-транспортні, а також такі, що призначені для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природно-екологічного та соціально-гуманітарного характеру;

з) створювані на воєнний час спеціальні формування.

Воєнізовані організації та формування, які не входять до складу ВОД у тому її вигляді, як це визначено законодавством, мають бути в законодавчому порядку об'явлені незаконними” [37, ст. 1].

У той же час рекомендації Модельного закону щодо складу ВОД є, на нашу думку, занадто звуженими у співставленні із запропонованим визначенням ВОД, у якому присутня функція забезпечення безпеки особи, суспільства і держави, оскільки стосуються лише військових, воєнізованих і спеціальних формувань держави.

Низку публікацій у цей період присвячено також стану, проблемам функціонування та розвитку інших, крім Збройних Сил, військових формувань, правоохоронних органів і спеціальних служб України:

Прикордонних військ – М.М. Литвин “Сутність і перспективи реформування Прикордонних військ України [19], П.А. Шиполін, М.М. Михеєнко “Прикордонна безпека України: концептуальні засади” [29];

внутрішніх військ – О.Т. Кіхтенко “Стан реформування та напрямки розвитку внутрішніх військ МВС України” [15], М.Ф. Хантіль “Внутрішні війська МВС України: історія і сучасність (історичний нарис)” [27], О.М. Шмаков, І.Ф. Ролін “Роль внутрішніх військ МВС в забезпеченні воєнної безпеки України” [33];

Державної спеціальної служби транспорту – М.І. Мальков “Державна спеціальна служба транспорту – складова частина Воєнної організації держави” [20].

Важливу роль у розбудові Воєнної організації України відіграла низка офіційних документів, виданих з метою укріплення оборони держави. Це, насамперед, затверджена Президентом України 20 січня 1997 р. Державна програма будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року [38] та її уточнений варіант – Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року (далі – ДПБР-2005), затверджений Президентом України 28 липня 2000 р. [39], якими

були визначені пріоритети військового будівництва України, відповідні завдання, терміни їх виконання, відповідальні виконавці та необхідні фінансові й матеріальні ресурси.

Указ Президента України від 6 грудня 2001 р. “Про заходи щодо дальшого зміцнення обороноздатності держави” [40] зобов’язав Раду національної безпеки і оборони України разом з Кабінетом Міністрів України, Міністерством оборони України, Службою безпеки України забезпечити взаємопов’язаність та узгодженість положень проєктів Концепції (основ політики) національної безпеки України, Военної доктрини України, Концепції моделі Збройних Сил України зразка 2010 року, Зasad підготовки і застосування Збройних Сил України та визначити в них основи функціонування Военної організації України з урахуванням специфіки сучасної міжнародної і внутрішньої ситуації, економічних можливостей держави.

На початку 2000-х років кількісний склад і чисельність військових формувань Военної організації України викликали в суспільстві занепокоєння щодо загрози перетворення України на військово-міліцейську державу. Президентом України і Верховною Радою України було вжито заходів для припинення цієї небезпечної тенденції, зокрема розформування Національної гвардії України [41], перетворення військ Цивільної оборони України у Державну службу цивільного захисту [42], передачу залізничних військ Збройних Сил у підпорядкування Міністерству транспорту України [43].

4 липня 2003 р. Президент України видав Указ “Про проведення оборонного огляду” [44]. Основними цілями оборонного огляду були проголошені вдосконалення національної системи оборонного планування, уточнення завдань, структури і чисельності Збройних Сил, інших військових формувань. За результатами оборонного огляду розроблено Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року [45], яким визначено основні шляхи досягнення зазначених цілей.

У червні 2003 р. були прийняті закони України “Про основи національної безпеки України” [35] та “Про демократичний цивільний контроль над Военною організацією і правоохоронними органами держави” [36]. До законодавчого поля України увійшли терміни “Военна організація

України” і “правоохоронні органи держави” (слід відмітити, що визначення терміна “Военна організація України” в зазначених законах є неідентичними).

Висновки. Отже, Военна організація України набула начебто завершеного та унормованого в законодавчому плані вигляду. Однак перетворення низки військових формувань на цивільні структури (органи, служби) призвело до того, що незважаючи на явну причетність до забезпечення оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів, протидії зовнішнім загрозам воєнного характеру їхня приналежність до ВОД стала сумнівною або заперечувалася взагалі. Лише Збройні Сили і внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України однозначно зберегли статус військового формування. Тому поняття Воєнної організації держави як сукупності військових формувань значною мірою втратило сенс. Однак наукова думка Україні продовжувала спроби знайти шляхи удосконалення ВОД, приведення її у більшу відповідність до сучасних потреб і можливостей держави. Історіографічний огляд подальшого розвитку поглядів на ВОД з урахуванням нових реалій внутрішньополітичного життя і зовнішньополітичної обстановки буде продовжено у наступних статтях.

1. *Чорний В.С.* Військова організація України: становлення та перспективи розвитку: монографія / В.С. Чорний. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2009. – 368 с.
2. *Милованов В.И.* К вопросу о военной организации Советского государства: проблемы, суждения / В.И. Милованов // Воен. мысль. – 1990. – № 11. – С. 18–24.
3. *Лисицин Е.М.* Україна і військова організація / Едуард Михайлович Лисицин // Спостерігач-OBSERVER. – 1994. – № 7. – С. 26–28.
4. Постанова Верховної Ради України від 11.10.1991 № 1659-XII “Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України” // ВВР. – 1991. – N 51. – Ст. 729.
5. Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII “Про оборону України” // ВВР. – 1992. – № 9. – Ст. 106.
6. Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII “Про Збройні Сили України” – ВВР, 1992, № 9, ст.108.
7. Постанова Верховної Ради України від 19.10.1993 № 3529-XII “Про Военну доктрину України” // ВВР. – 1993. – № 43. – Ст. 409.
8. Указ Президента України від 27.02.1995 № 147/95 “Про утворення Генеральної військової інспекції при Президентові України” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/147/95>.

9. Національна безпека України, 1994–1996 рр.: Наук. доп. НІСД / Редкол.: О.Ф. Белов та ін. - К: НІСД, 1997. – 197 с.
10. Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 № 3/97-ВР “Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України” // ВВР. – 1997. – № 10. – Ст. 85.
11. *Бодрук О.С.* Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія / О.С. Бодрук. – К: НІПМБ, 2001. – 300 с.
12. *Бодрук О.С.* Системи національної та міжнародної безпеки в умовах формування нового світового порядку: 1991–2001 роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук: спец. 21.01.01. “Основи національної безпеки держави” / О.С. Бодрук. – К., 2003. – 22 с.
13. *Говоруха В.В.* До питання визначення функцій воєнної організації держави / В.В. Говоруха, Ю.П. Бабков, О.М. Попригін // Наука і оборона. – 2001. – № 2. – С. 14–19.
14. *Горбулін В.П.* Реформа воєнної організації держави. Концептуальні підходи / В.П. Горбулін // Дзеркало тижня. – 2001. – 8 грудня. – № 48 (372).
15. *Кіхтенко О.Т.* Стан реформування та напрямки розвитку внутрішніх військ МВС України / Олександр Тимофійович Кіхтенко // Честь і закон. – 2002. – № 2. – С. 3–7.
16. *Корендович В.С.* Функції та завдання Воєнної організації держави / В.С. Корендович // Військова безпека України на межі тисячоліть / [Г.М. Перепелиця, С.О. Дмитров, В.С. Корендович та ін.]. – К.: Стило, 2002. – С. 219–227.
17. *Круть П.П.* Воєнна організація держави – суб'єкт забезпечення національної безпеки України: теоретико-методологічний аспект соціально-політичного аналізу: Зб. наук. пр. "Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених". – Вип. 3–4. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1998. – С. 446–450.
18. *Круть П.П.* Армія як суб'єкт забезпечення національної безпеки України (соціально-філософський аналіз). – Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / П.П. Круть; Харк. військ. ун-т. – Х., 1999. – 19 с.
19. *Литвин М.М.* Сутність і перспективи реформування Прикордонних військ України / Микола Михайлович Литвин // Наука і оборона. – 2003. – № 3. – С. 16–20.
20. *Мальков М.І.* Державна спеціальна служба транспорту – складова частина Воєнної організації держави / М.І. Мальков // Наука і оборона. – 2004. – № 4. – С. 18–22.
21. *Марченко Г.Б.* Національна гвардія України: сучасний етап розвитку / Г.Б. Марченко // Наука і оборона. – 1999. – № 2. – С. 17–22.
22. *Нечхаєв С.М.* Історичний досвід створення вищих органів керівництва воєнною організацією держави та доцільність його використання в сучасних умовах / С.М. Нечхаєв, І.С. Руснак // Наука і оборона. -1998. – № 3. – С. 12–16.
23. *Нечхаєв С.М.* Органи вищого управління держави / С.М. Нечхаєв // Наука і оборона. – 1999. – № 1. – С. 23–27.

24. *Смолянюк В.Ф.* Військова могутність сучасної Української держави (політологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / В.Ф. Смолянюк. – К., 2001. – 36 с.
25. *Собков В.Т.* Роль та місце Генеральної військової інспекції при Президентові України у структурі Военної організації України / В.Т. Собков // Наука і оборона. – 1999. – № 4. – С. 8–12.
26. *Требін М.* Механізми цивільного контролю над Збройними Силами / М. Требін // Людина і політика. – 2000. – № 3. – С. 19–23.
27. *Хантіль М.Ф.* Внутрішні війська МВС України: історія і сучасність (історичний нарис) / М. Ф. Хантіль. – К.: ВВ МВС України, 2003. – 254 с.
28. *Шамрай В.О.* Державне управління військовими формуваннями Военної організації: стан та тенденції розвитку в сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук з держ. управління: спец. 25.00.03 / В.О. Шамрай. – К., 1999. – 35 с.
29. *Шишолін П.А.* Прикордонна безпека України : концептуальні засади / П.А. Шишолін, М.М. Михеєнко // Науковий вісник Прикордонних військ. – 2002. – № 1. – С. 3–5.
30. *Шкідченко В.П.* Деякі шляхи подальшого розвитку нормативно-правової бази забезпечення военной безпеки України / В.П. Шкідченко // Наука і оборона. – 2000. – № 3. – С. 3–10.
31. *Шкідченко В.П., Кохно В.Д.* Елементи теорії военной безпеки: Монографія / Нац. ін-т страт. дослідж. – К.: БФ “Миротворець”, 2001. – 194 с.
32. *Шкідченко В.П.* Стратегія України у сфері реформування Збройних Сил: здобутки та погляд у майбутнє / В.П. Шкідченко // Наука і оборона. – 2000. – № 4. – С. 3–9.
33. *Шмаков О.М.* Роль внутрішніх військ МВС в забезпеченні военной безпеки України / О.М. Шмаков, І.Ф. Ролін // Честь і закон. – 2002. – № 3. – С. 3–7.
34. Закон України від 04.11.1991 № 1774-ХІІ “Про Національну гвардію України” // ВВР. – 1992. – № 1. – Ст. 1.
35. Закон України від 19.06.2003 № 964-IV “Про основи національної безпеки України” // ВВР. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
36. Закон України від 19.06.2003 № 975-IV “Про демократичний цивільний контроль над Военною організацією і правоохоронними органами держави” // ВВР. – 2003. – № 46. – Ст. 366.
37. Модельный закон СНГ “О парламентском контроле над военной организацией государства” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iacis.ru/html/?id=22&pag=133&nid=1>.
38. Державна програма будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року // Військо України. – 2000. – № 11–12.

39. Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року // Військо України. – 2000. – № 11-12.
40. Указ Президента України від Президента України від 06.12.2001 № 1195/2001 “Про заходи щодо дальшого зміцнення обороноздатності держави” // Офіційний вісник України. – 2001. – № 50. – Ст. 2229.
41. Закон України від 11.01.2000 № 1363-XIV “Про розформування Національної гвардії України” // ВВР. – 2000. – № 8. – Ст. 48.
42. Указ Президента України від 25.07.2002 № 664/2002 “Про Державну програму перетворення військ Цивільної оборони України у Державну службу цивільного захисту” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/664/2002>.
43. Указ Президента України від 27.01.2003 № 46/2003 “Про передачу залізничних військ Збройних Сил України у підпорядкування Міністерству транспорту України” // Офіційний вісник України. – 2003. – № 5. – Ст. 173.
44. Указ Президента України від 04.07.2003 № 565/2003 “Про проведення оборонного огляду” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565/2003>.
45. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України). – К.: Аванпост-прім, 2004. – 96 с.

Надійшла до редколегії 20.12.2012 р.

Рецензент: *П.П. Ткачук*, доктор історичних наук, професор, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Кузьмук А.И.
ВОЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ УКРАИНЫ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЕННОЙ НАУКИ В ПЕРИОД 1991–2004 гг.

Проведено историографическое исследование становления и развития взглядов на Военную организацию Украины в период 1991–2004 годов.

Ключевые слова: воинское формирование, военная организация, военная безопасность, оборона, гражданский контроль.

Kuzmuk A.
UKRAINIAN MILITARY ORGANIZATION AS AN OBJECT OF STUDY OF NATIONAL MILITARY SCIENCE IN THE PERIOD 1991–2004

Historiographical study of formation and development of views on the Military formation in Ukraine during 1991-2004 is made.

Key words: military formation, military organization, military defense, civil control.